

С.В. Возняк

Антиномійні вузли в структурі поетичних текстів Т.Г. Шевченка

Анотація: У статті здійснено спробу обґрунтувати знання про такі філософські категорії як антиномії та протиріччя і застосувати їх до інформації про закони організації поетичних текстів Т.Г. Шевченка. Узагальнено досвід синергетичної інтерпретації механізмів текстобудови і доведено актуальність та дієвість законів синергетики.

Ключові слова: антиномії, протиріччя, синергетика, текст

Abstract: An attempt is realized in the article to prove the knowledge about such philosophical categories as antinomy and opposition and to apply for the information about the law of organization of the poetical text. The authors extend the experience of the synergetics interpretation of the text structure's mechanism and they prove the actuality and the effect of the synergetics laws on the actual material.

Key words: antinomy, opposition, synergetics, text

Аннотация: В статье осуществлена попытка обосновать знания о таких философских категориях, как антиномии и противоречия, и применить их к информации о законах организации поэтических текстов Т.Г. Шевченко. Обобщен опыт синергетической интерпретации механизмов текстоструктуры и доказаны актуальность и действенность законов синергетики.

Ключевые слова: антиномии, противоречия, синергетика, текст

У розвитку лінгвістичної тенденції останніх років усе більше актуалізується тенденція аналізу текстів з урахуванням багаторівневої природи мовних явищ та їх зв'язку з людиною, культурою, свідомістю. Водночас переглядається велика кількість уже сформованих поглядів і теорій, зароджуються нові за формою і змістом напрямки, зокрема у лінгвістиці, а досліджувані раніше об'єкти отримують нове висвітлення і тлумачення.

Відкриття першопричин і джерел творення текстів у сфері соціальних культурних кодів і форм історичної пам'яті, психологічних основ і взаємозв'язків між текстами та свідомістю автора і читача визначили новий напрямок досліджень і розширили методологічні рамки сучасних гуманітарних наук. Так, на сформовані й упорядковані науки про мову і

художню літературу почали впливати новітні ідеї синергетики, які вже досить переконливо позиціонуються в площині природничих наук, а серед синтаксичного, структурно-семантичного, стилістичного, семіотичного, комунікативного, когнітивного та інших підходів до вивчення і розуміння тексту почали виділяти синергетичний.

Щоправда, процес введення синергетичної методології у систему гуманітарних знань не завжди передбачає акцент на властивостях та особливостях усієї мовної структури. Станом на сьогодні існує незначна кількість напрацювань у галузі синергетики мови, мовного знака і тексту, тому складно з усією впевненістю говорити про реальні механізми самоорганізації. На основі результатів досліджень у сферах природних наук, медицини, історії, культурології, філософії, психології, соціології тощо можемо висувати гіпотезу про ймовірну динаміку синергетичних механізмів у формуванні текстів та їх актуальність у творенні текстових реалій.

Актуалізація таких тенденцій визначається їх спрямованістю на встановлення механізмів текстотворення, на закони діалектичної суті мовного знака і тексту, а також синергетичні алгоритми, які вибудовують текст. Мається на увазі те, що напрацювання у сфері лінійного та нелінійного розвитку мовних систем, їх симетрії й асиметрії, принципи мовних опозицій орієнтували філологів на механізми та закони світу матеріального, який здебільшого досліджується природознавцями. І хоча антиномійні опозиції як логіко-філософські елементи описані в науковій літературі досить повно, проте їхня реалізація у тексті вимагає більш глибокого і ґрунтовного розгляду. Крім того, філософське обґрунтування світу художньо-текстових реалій наштовхує на думку про доцільність визнання подібності законів матеріального світу і широкі можливості їх впровадження у сферу гуманітарних знань.

Ідеї антиномійних опозицій маніфестуються у працях античних мислителів – Аристотеля, Платона, Зенона, Гермогена, Плутарха, Августина, Квінтіліана. Згодом більш детальну розробку цієї галузі наукових знань почали Ш. Боне, Дж. Бруно, М. Кузанський, Р. Декарт, І. Кант, Г. Гегель, Ф. Ніцше, К. Ясперс та ін. У першій половині ХХ ст. ці ідеї потрапили в поле зору Т. де Шардена, А. Вернадського, П. Серіо. У другій половині ХХ століття з'явилася серія наукових досліджень, які більш розлого та ієрархічно розглянули вищезгадані явища. До них належать праці В.М. Мігіріна, Г.П. Мельникова, Ж. Дельоза, В.М. Глушкова, І. Губермана, Л.А. Рознікова, У. Еко, Н. Хомського, М.М. Маковського, Ж. Деріди, І. Пригожина, В.В. Волошкової, Л.І. Петракова, Ф.С. Бацевича, О.О. Семенець, Л.В. Лєскова та ін.

Згадані праці об'єднує ідея цілісності світобудови та світопорядку, у тому числі мови і тексту, а також єдності законів, що визначають динаміку і повний алгоритм існування явищ, котрі виходять за рамки окодосяжного світу. Більше того, вищезгадані дослідники підтверджують теорію єдності законів

буття на матеріалі мікроструктур, і ця сфера визначається ними як ідеальна з точки зору філософії.

Витоки антиномійного розуміння буття знаходимо у різних філософських, культурних та релігійних традиціях, і сьогодні інтерес до цієї проблеми відроджується на базі новітніх наукових тенденцій. Антиномії вважаються одними з найдавніших феноменів світотворення. Саме з антиноміями та експлікованими ними протиріччями людина стикається щоденно, організовуючи своє життя, стосунки з оточенням, намагаючись зрозуміти свій душевний стан та різноманітність світу, в якому вона живе. Адже «пізнання починається з усвідомлення власної активності в оточуючому світі. І йде в напрямку пошуку того «всезагального закону», який є основою різних причинних, структурних, функціональних залежностей» [10: 27].

За нашим припущенням, такими універсальними законами є антиномійні, тому що саме антиномії «причетні» до таємниці творчості і творення: з хаотичного набору вражень, образів, знаків вони синтезують нову думку, текст, музику тощо. «Все, що ми пізнаємо, – пізнаємо завдяки відмінностям, протиставленням, зіставленням завідомо різних для нас речей... Сама єдність є не що інше, як процес відмінностей» [10: 40].

Антиномійність взаємопритягання та взаємовідштовхування присутня у живій та неживій природі, тут вона творить ідеальні форми організації (починаючи від бджолиних сот, морозячих узорів на вікні тощо). Звичайно, у природі складно спостерігати чіткі антиномійні ритми, оскільки «процеси самоорганізації заглушуються мезо- і мікронеоднорідностями середовища, яке «псує» ідеальність» [4, 182], проте незаперечним є той факт, що самоорганізація здійснюється в напрямку від центра (максимуму концентрації ресурсу) до нового неосвоєного ресурсу. Так виникає будь-яка рівномірно впорядкована структура, що нагадує вузол зі специфічною периферією.

Оскільки текстовий простір вважається однією з форм існування матерії, логічно припустити, що на нього теж повною мірою впливають антиномійні закони, наближаючи нас до розкриття таємниці творення текстопорядку. Якщо ж звзвити пошуки цих законів до параметрів художнього слова, то важко заперечити аксіому, що буття людини, буття етносу, простору матеріального та нематеріального, зокрема поетичного, пронизані ідентичними законами та механізмами. Одним із таких законів є закон антиномій (чи опозицій).

«Великий тлумачний словник української мови» визначає антиномію як «суперечність між двома твердженнями, що взаємно виключають одне одне, але кожне з яких однаковою мірою логічно довідне в даній системі» [5: 20].

З точки зору філософії антиномія – це «протиріччя між двома законами, судженнями, умовиводами, що можуть бути однаковою мірою логічно доведені. У філософів древнього світу зустрічається у формі поняття апорія» [7: 73].

Зауважимо, що людина якщо не розуміє, то інтуїтивно відчуває та розрізняє численні антиномійні прояви – у природі, соціальних відносинах, музиці, поезії, живописі, архітектурі [4, 5]. «Протилежності розуміються і

сприймаються, оскільки вони знаходяться в основі мови, є структурою, каркасом відмінностей, всередині якого «кипить життя» [10: 41]. Тому можемо вважати, що певна мисленнєва антиномійність «вживлена» природою у нашу свідомість і підтримується культурними традиціями. Так, «на мислення впливає дія двох різноспрямованих сил: сили ототожнення (всі будинки, всі люди, всі дерева) і сили розрізнення (цей дім, а не інший, ця людина, а не схожа на неї)» [10: 36], «відмінність є фундаментальною властивістю людської свідомості, яка рухається від ідеалу внутрішньої Єдності суб'єкта через безліч відмінностей матеріальних речей до Єдності законів природи і світу в цілому» [10: 39].

Намагання описати механізми, які забезпечують стійке існування текстових структур та їх цілісність, зумовлене проблемою самоструктуризації реального світу. Ця проблема була ключовою для розуміння й опису світу ще з часів давніх космогоній, згодом пошуком універсальних законів світоорганізації почали займатися текстологія, загальна теорія систем, кібернетика, теорія інформації, синергетика. Тут має місце експансіонізм лінгвістики, який полягає у майже всюдисущому визнанні того факту, що для адекватного пізнання мови необхідні виходи не тільки в різні області гуманітарних знань, а й в інші сфери природничих наук. Тому не дивно, що ідеї антиномійності охоплюють та впливають на інтерпретацію найрізноманітніших явищ – від зародження Всесвіту та законів пізнання до урбаністичної теорії. Адже, з одного боку, антиномійна теорія містить ядро наукового, частково математизованого знання про закони самоорганізації, з іншого боку, наявна оболонка світоглядного і культурологічного контексту, який дозволяє інтерпретувати текст як сферу світотворення з нових, досі недостатньо досліджених позицій.

Метою нашої розвідки є пошук універсальних рушійних сил формування текстопростору (а саме антиномійних вузлів) на прикладі поетичної діади Т.Г. Шевченка «Лічу в неволі дні і ночі...». Як відомо, породження будь-якого тексту спричинене обміном інформацією між автором та навколишнім середовищем, в якому наявні «джерела живлення». Їх роль відіграють антиномії (антиномійні вузли), котрі спричиняють «нарощування» тексту, підживлюють незворотний процес текстового розвитку, впливаючи на його живу динаміку, поява якої спричинена закладеним в основі антиномійного вузла і зrealізованим у тексті конфліктом.

Так, у поетичних текстах, обраних для аналізу, можемо виділити такі вузлові антиномії, спільні для їх вихідних частин, як **людина – час**, **людина – світ**, **людина – Бог**. Саме через них вивільняється авторське начало, саме вони є джерелами текстотворчої енергії, які стимулюють подальший розвиток тексту. Кожна з цих трьох антиномій є вузлом, початком, «зав'яззю», самопороджуючою силою, яка розгортає текстову структуру назовні.

Розглянемо антиномійно-вузлову структуру поетичного тексту «Лічу в неволі дні і ночі» (1858, С.-Петербург):

Людина – час

(«... як-то тяжко
Тії дні минають»;
«А літа пливуть за ними...»;
«... за годами три года сумно протекли»)

Людина ————— світ

людина – життя

забуття – пам'ять
(«І лік забуваю...»;
«Тії незримії скрижалі,
Незримим писані пером»);

добро – зло
(«Забирають за собою
І добро і лихо»);

доля – недоля
(«А я!
Такая заповідь моя»);

втрачене – набуте
(«Багато дечого взяли
З моєї темної комори...»);

матеріальне – нематеріальне
(«Моє не злато-серебро –
Мої літа, моє добро...»);

радість – печаль
(«І нишком проковтнуло море...
Мою нудьгу, мої печалі»);

реалізація – нереалізація (себе як митця),

завмирання – рух
(«Згадаю дещо, заспіваю
Та й знов мережать захожусь
Дрібненько книжечку. Рушаю.»)

воля – неволя

(«Лічу в неволі дні і ночі...» ;
«Течуть собі меж бур'янами»
Літа невольничі»);

доля – недоля

(«А я!
Такая заповідь моя!»)
людина – природа

(«Каламутними болотами,
Меж бур'янами...»;
«... і нишком проковтнуло море»);

«Посижу трошки, погуляю,
На степ, на море подивлюсь...»)

Людина – Бог

віра – зневіра

(«І не благай, бо пропаде
Молитва за Богом»)

Як бачимо, одним із ключових антиномійних вузлів є опозиція *людина – час*, яка дозволяє читачеві зробити часово-просторову прив'язку тексту (заслання, три роки). Час у Т. Шевченка збігає повільно, монотонно, впливаючи на людину і перетворюючи її саму на хронометр, що лічить дні і ночі, літа за літами. Спостерігаємо поступове наростання часової тривалості – *день – рік*, маємо вказівку на

неминучість та незворотність процесу, час асоціюється зі злодієм, який викрав найцінніше – не срібло чи золото, а молодість, стер усе дороге і пам'ятне (одночасно антиномійний вузол **людина – час** формує опозиції *матеріальне – нематеріальне, мінливість – незмінність, природний простір – душевний*); значна тривалість у часі спричиняє забуття, збайдужіння, примирення з дійсністю, що яскраво демонструє сумна, дещо відсторонена оповідь. Антиномійний вузол **людина – час** синергує, витворює подальшу структуру поетичного тексту, тісно переплітаючись із наступними антиномійними парами, адже людське буття у світі регламентується саме часовими рамками. Тому наступним, найпотужнішим імпульсом у творенні аналізованого тексту є антиномійний вузол **людина – світ**, який яскраво демонструє текстопороджуючу силу антиномій. Саме на базі дихотомії **людина – світ** реалізуються протиріччя, специфічні для антиномійної пари *людина – життя: добро – зло, забуття – пам'ять, доля – недоля, втрачене – набуте, матеріальне – нематеріальне, радість – печаль, завмирання – рух, реалізація – нереалізація, воля – неволя, людина – природа*. Говорячи про текстову структуру, витворену цим антиномійним вузлом, акцентуємо увагу на тому, що мова не йде про «перекроювання» тексту на антиномійний лад чи занурення у світ протиставлень, мається на увазі споглядання й аналіз тексту крізь призму синхронізації людини з універсальними процесами і законами світової самоорганізації.

Третій антиномійний вузол – **людина – Бог** – вказує на спосіб і характер локалізації душевного стану, самовизначення автора через протиріччя *віра – зневіра*. Поет творить свою заповідь – смирення та споглядання.

У наступному поетичному тексті, написаному в першій половині 1850 р. в Оренбурзі, ті ж самі антиномійні вузли дозволяють витворити значно розгалуженішу текстову структуру:

Людина – час («...як-то тяжко
Тії дні минають»;
«А літа пливають меж ними...»;
«...і четвертий рік минає
Тихенько, поволі...»;
«А може, тихо за літами
Мої мережані сльозами
І долетять коли-небудь
На Україну...»)

Людина ————— **світ**

людина – життя

*забуття – пам'ять,
рідне – чуже
(«І лік забуваю...»;
«Може, мені на чужині
Лежать легше буде,
Як іноді в Україні
Згадувати будуть!»);*

воля – неволя

*(«Лічу в неволі дні і ночі...»;
«І четверту починаю
Книжечку в неволі...»;
«Нема слов
В далекій неволі!»;
«Нема на що подивитись,
З ким поговорити.*

«І мене на Україні
Ніхто не згадає!»);

добро – зло
(«Забирають за собою
І добро і лихо»);

доля – недоля
(«Нехай як буде, так і буде.
Чи то плисти, чи то брести,
Хоч доведеться розіп'ястись»);

надія – безнадія
(«Не варт вона того жалю...
Ось для чого мушу
Жить на світі, волочити
В неволі кайдани!
Може я ще подивлюся
На мою Україну...»);

людина – людина
(«Бо немає в мене роду
На всій Україні,
Та все-таки не ті люде,
Що на цій чужині!»);

сила – слабкість
(«Нічого не вдію
Убогою головою,
Бо серце холоне,
Як подумаю, що, може,
Мене похоронять
На чужині...»);

реалізація – нереалізація (себе як митця),
(«І четверту починаю
Книжечку в неволі
Мережати...»);
«...Нема слов
В далекій неволі!»);
«Мушу, мушу, а для чого?
Щоб не губить душу?»);
«Бо горе словами
Не розкажеться нікому
Ніколи, ніколи,
Нігде на світі»;
«Гуляв би я понад Дніпром
По веселих селах
Та співав би свої думи,
Тихі, невеселі»);

Жить не хочеться на світі,
А сам мусиш жити»;

людина – природа
«Може, ще я поділюся
Словами-сльозами

З дібровами зеленими!
З темними лугами!»);

«А я таки мережать буду
Тихенько білії листи»).

Людина – Бог

віра, надія – зневіра
(«Нема навіть кругом тебе
Великого Бога!»);
«Дай дожити, подивитись,
О Боже мій милий!»;
«А не даси, то донеси
На мою країну
Мої сльози; бо я, Боже!
Я за неї гину»;
«Донеси ж, мій Боже милий!
Або хоч надію
Пошли в душу...»;
«І може, Господи, мене
В своїй молитві пом'яне»).

Очевидно, що процес вибудовування тексту ідентичний до стадіального становлення живого організму – з одиничних клітин-вузлів антиномій шляхом їх ділення на похідні елементи-протиріччя твориться поетичне ціле. Так, вузловими антиноміями цього тексту виступають ті ж самі, що і в попередньому, проте збільшується кількість і багатоманітність породжуваних ними опозицій, поглиблюється зміст і підтекст, явнішим є процес взаємотворення та антиномійного взаємоперетікання: людина і Бог, час і світ синергують нові і нові протиріччя: *задоволення – страждання, біль – смирення, оточення – самотність, теперішнє – минуле, реальне – бажане, Батьківщина – чужина, сум – радість* тощо.

Таким чином, під час виокремлення базових антиномійних вузлів тексту стає зрозумілим і логічним алгоритм його вибудовування з опертям на життєвий та духовний досвід автора, антиномійні вузли стають чинником, який дозволяє виокремити ключову, найнеобхіднішу інформацію та «сортувати» другорядне, те, що нашаровується у процесі текстотворення, адже «розум, який пізнає, прагне мінімізації сутності – для більш вільного оперування, перебудови існування» [10: 51].

Як бачимо, у Шевченковій структурі світосприйняття закладені й проявляються уявлення про світопорядок через посередництво антиномій (антиномійних вузлів), які допомагають вибудувати алгоритм текстотворення, сформувати чіткий текстотворчий механізм з, на перший погляд, хаотичного переплетення різноспрямованих текстових елементів.

Отже, ми можемо говорити про своєрідність антиномійного синтезу в рамках сучасної картини світу. Завдяки антиномійній теорії свідомість сучасної людини сприймає світ як синтез порядку та безладу, стабільності та мінливості, прогнозованості та непередбачуваності. Антиномійна інтерпретація ідей світо-

порядку веде до творчого переосмислення, «пере відкриття» відомих образів, символів, цінностей культури. І релігія, і філософія розвивали свої уявлення про джерела, які керують силами і законами світопорядку та світоорганізації.

Сучасна наука (в тому числі синергетика) концентрує свою увагу та дослідницький інтерес на проблемах антиномій, потрапляючи таким чином в епіцентр загальнолюдських проблем світотворення, торкаючись основ світоописання, характерних для філософії, теології, логіки, природничих наук. Відзначимо, що така ситуація сприятлива для новаційних пошуків: спостерігається не просто освоєння всього спектра сучасних філософських та природничих теорій, не просто плюралістичний перебір моделей та концепцій світорозуміння – починається робота з вироблення реальної, раціонально обґрунтованої світоглядної теорії, яка базується на виробленні загальних принципів співвіднесеності та розвитку у матеріальному світі. Наше прагнення до універсалізації процесів творення текстів є безпосередньою спробою подолати роздробленість сучасного наукового знання про текст, яка негативно впливає на цілісне бачення тексту, необхідне для його повного та гармонійного сприйняття.

Література

1. *Аристотель*. Соч.: В 4 т. Т. 3. М.: Мысль, 1981. 613 с.
2. *Бацевич Ф.С.* Духовна синергетика рідної мови. Лінгвофілософські нариси: [Монографія]. К.: Академія, 2009. 192 с.
3. *Білик Б.І.* Етнокультурологія: Навч. посіб. К.: ДАКККіМ, 2005. 160 с.
4. *Василькова В.В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации). СПб.: Лань, 1999. 480 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.: Ірпінь; ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
6. *Злотникова Т.С.* Человек. Хронотоп. Культура. Введение в культурологию: [Учебн. пособие]. Ярославль: Изд-во ЯГПУ, 2011. 332 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцева. М.: Сов. энциклопедия, 1990. 688 с.
8. *Лотман Ю.М.* Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. М.: Языки русской культуры, 1996. 464 с.
9. *Мельник Я.Г.* Антиномии и противоречия контекстной синергетики текстового пространства: на материале русской поэзии XX века // *Функциональная лингвистика*. 2012. №4. С. 22–24.
10. *Петряков Л.Д.* Проблема различия и противоречия. Язык как способ объективации рациональности: [монография]. Ярославль: ЯрМедиаГрупп, 2009. 216 с.
11. *Семенець О.О.* Синергетика поетичного слова. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. 338 с.
12. *Шевченко Т.Г.* Кобзар. К.: Країна Мрій, 2010. 424 с.

Відомості про автора:
Святомира Василівна Возняк,
магістр філології
аспірант
кафедра загального та германського мовознавства
Інститут філології
Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника

Svyatomira Vozniak,
Magister of Philology
Postgraduate
Department of General and Germanic Linguistics
Institute of Philology,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

Святомира Васильевна Возняк,
магистр филологии
аспирант
кафедра общего и германского языкознания
Институт филологии
Прикарпатский национальный университет имени Василя Стефаника
(Ивано-Франковск)